

ської юрисдикції становить функція касації як прояв функції правосуддя. При цьому на організаційну побудову касаційної інстанції впливають обидва прояви касаційної функції та її процесуальна складова, що реалізується в порядку перегляду судових рішень, і складова з забезпечення узагальнення практики та надання рекомендацій щодо застосування законодавства.

Реалізація в сучасних умовах нових функцій вищими судовими установами є підтвердженням нової сутності держави, держави демократичної та правової, підтвердженням реальності поділу влади в суспільстві. Саме через розвиток касаційної судової функції відбуваються утвердження судової влади і зменшення впливу адміністрування в правовій системі. Фактично касація витісняє елементи надмірного адміністрування із сфери правового регулювання і утверджує засади верховенства права та законності.

Надійшла до редколегії 16.07.04

В. Шепітько, член-кореспондент
АПрН України

Психологія судової діяльності: проблеми теорії та практики

Суддя — посадова особа відповідного суду, носій судової влади. Це та особа, яка уповноважена виносити судові рішення від імені держави¹. З цим пов'язане його підкорення тільки законам, заборона впливу на нього в будь-який спосіб. Відповідно до Конституції України правосуддя здійснюють професійні судді та, у визначених законом випадках, народні засідателі і присяжні. Професійні судді не можуть належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу

¹ І. Фойницький зазначав, що всі судові рішення постановляються ім'ям верховної державної влади, за указом Його Імператорської Величності. Ця основа державного суду має силу як для кримінального, так і для цивільного суду. В обох випадках суд служить не приватним інтересам окремих осіб, окремих громадських гуртків чи окремих відомств, а загальним державним інтересам правосуддя (див.: *Фойницький І. П. Курс уголовного судопроизводства*. — СПб., 1996. — Т. 1. — С. 8).

оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої (ст. 127).

Професія судді є найбільш складною серед юридичних професій. Це пов'язано з необхідністю приймати важливі та відповідальні рішення, визначати долі інших людей, їхню винуватість чи невинуватість у вчиненні злочинів. Тому суддя повинен мати високу відповідальність за свої вчинки та дії.

Основна і виключна функція суду — вирішення справи по суті. Суд здійснює правосуддя у формі розгляду і вирішення кримінальних, цивільних, господарських, адміністративних та деяких інших категорій справ у встановленому законом процесуальному порядку.

Психологічні особливості процесуальної діяльності суду пов'язані з такими обставинами: 1) чітким порядком розгляду справ у суді (точна правова регламентація процедури); 2) стадійністю здійснення діяльності (процес проходить декілька чітко визначених етапів); 3) активністю різних учасників процесу (прокурора, захисника, цивільного позивача, цивільного відповідача та ін.); 4) зовнішніми умовами, в яких здійснюється правосуддя (зал судового засідання, технічне оснащення процесу, наявність атрибутуки тощо).

Пізнавальна діяльність судді спирається на вже зібрані на досудовому слідстві матеріали (докази по кримінальній справі). Суд повинен перевірити пред'явлені докази, «зважити» їх і винести відповідне рішення. Йдеться про професійні якості судді, наявність відповідного досвіду, вміння розібратися у життєвій ситуації. Саме з цим пов'язано віковий ценз судді — не молодше двадцяти п'яти років. Необхідний також стаж роботи у галузі права — не менше трьох років.

У процесі пізнання події суддя конструє уявні моделі, висуває судові версії. Наявність обвинувального висновку в матеріалах кримінальної справи не повинна мати суттєвого впливу на суддю. Поряд з версією обвинувачення можуть висуватися і контрверсії. У цьому проявляється і роль захисту в змагальному кримінальному процесі. Л. Владимиров зазначав, що суд не аудиторія, де читаються лекції, які складаються з узагальнень різноманітного матеріалу. Суд є розслідуванням індивідуальної події, і захисник повинен усі свої міркування черпати з даного випадку. Тут не може йтися про злочинність узагалі, а лише про злочинність саме цієї людини, яка сидить на лаві підсудних. Перебуваючи у межах того злочину, який засуджується і який він вивчає, захисник повинен тільки з нього черпати свої дані та доводи, ґрунтуючись тільки на клінічному вивченні окремого випадку. Йдеться про винуватість не класу, не групи, не професії, не партії, а саме цієї окремої людини, проти якої пред'явлено обвинувальний акт. Не слід змішувати два

трибунали: науковий і судовий. Перший не знає ніяких строків і умовностей, другий за самим своїм завданням пов'язаний строками й умовностями. Кримінальна справа є краплиною води, в якій живе цілий світ істот, здебільшого невидимих для неозброєного ока¹.

Судді у змагальному процесі (обвинувачення — захист) належить регулююча роль. Вона полягає у створенні ділової обстановки судового процесу, визначенні та регулюванні спілкувань, усуненні різкоконфліктних відносин, зниженні надмірного емоційного збудження учасників.

Діяльність судді пов'язана з розглядом різних за своїм характером справ (кримінальних, цивільних, адміністративних та ін.). Відсутність належної спеціалізації суддів, високий ступінь інтелектуальних і емоційних навантажень, перевищення нормативів кількості розгляду справ призводять до виникнення негативних емоцій, психологічних перевантажень, а зрештою і до професійної деформації (використання схематичності та шаблону в діяльності, негативного ставлення до людей, спрощення процедури розгляду кримінальних чи цивільних справ та ін.)².

Суддя має відрізнятися високими моральними параметрами, прагненням до справедливості. Необхідні індивідуальний підхід до кожної людини, поважне ставлення до її особистості. Правосуддя зачіпає долі багатьох людей. Судити потрібно справедливо, з урахуванням усіх обставин справи. Суддя ж повинен бути об'єктивним.

¹ Див.: *Владимиров Л. Е. Advocatus miles (Пособие для уголовной защиты) (Извлечение) // Судебное красноречие русских юристов прошлого. — М., 1992. — С. 46.*

² Вплив на особу судді різних негативних чинників, надто великі емоційні навантаження дійсно сприяють деформації її психологічної структури. Водночас незадоволення рішеннями суду, певною мірою озлоблення діями суддів породжують гостросатиричні характеристики їх процесуальної фігури. Так, прем'єр-міністр Італії Сільвіо Берлусконі продовжує дивувати світ своїми незвичними висловлюваннями на адресу суддів: «Лише розумово неврівноважені люди, люди з психічними проблемами можуть виконувати цю роботу. Вони це роблять тому, що з антропологічної точки зору відрізняються від інших представників людської раси» (Велик і могуч італійський язык // Событие. — 2003. — 2—8 окт. — С. 5). А ось як описує Віктор Пюго психологічний стан суддів, котрі винесли смертний вирок: «Судді сиділи спереду із вдоволенням виглядом — мабуть раділи, що справа доходить кінця. На обличчі голови, м'яко освітленому відблиском віконного скла, був мирний, добрий вираз; а молодий член суду, смикаючи свої брижі, майже весело патякав із знайомою гарненькою дамою у рожевому капелюшку, яка сиділа позаду нього. Лише присяжні були бліді та похмурі — слід гадати, втомилися від безсонної ночі, деякі позіхали. Так не поведуть себе люди, які щойно ухвалили смертний вирок; на обличчях цих добродушних обивателів я читав лише бажання поспати» (*Гюго В. Собрание сочинений: В 6 т. — М., 1988. — Т. 1. — С. 89.*)

Пізнання у суді передбачає зіткнення різних інтересів, виникнення суперечливої інтерпретації тих або інших фактів. У цій ситуації суддя повинен уміти виокремити головне, усунути перекручування, відрізнити емоції від існуючих реальностей. Судді доводиться взаємодіяти з широким колом осіб з різним процесуальним становищем, які по-різному ставляться до справи, відрізняються за своїм інтелектом, віком, професією, соціальним станом та ін. Ця взаємодія має бути суворо процесуальною. Суддя не повинен виконувати не властиві йому функції у наданні «правової допомоги населенню». Щодо цього справедливо слова: «Суд довідок не дає».

Суддю вирізняє висока культура мови. За допомогою мови суддя здійснює комунікативну функцію, регулює спілкування різних осіб, здійснює у допустимих формах психологічний вплив. Мова судді повинна вирізнятися лаконічністю, чіткістю формулювань, юридичною грамотністю. У діяльності судді важливе значення мають письмова мова, вміння складати процесуальні документи.

Професійна діяльність судді передбачає чіткий добір осіб на ці посади, вироблення своєрідних критеріїв відповідності. У психологічній літературі пропонувалася розробка професіограми судді (необхідний набір якостей залежно від виконуваної діяльності). Стосовно діяльності судді виділяють такі сторони (В. Васильєв): соціальну (висока відповідальність за свою діяльність, неупередженість тощо); реконструктивну (загальний та спеціальний інтелект, пам'ять, уява, аналітичне мислення, інтуїція судді та ін.); комунікативну (чуйність, емоційна стійкість, вміння слухати і розмовляти та ін.); організаційну (воля, зібраність, цілеспрямованість, наполегливість та ін.); посвідчувальну (загальна і спеціальна культура письмової мови, навички в складанні письмових документів та ін.).

Діяльність учасників судочинства детально регламентується законом, що встановлює певну процесуальну форму (структуру судового процесу, його стадій, порядку проведення процесуальних дій). Процесуальна форма є гарантією захисту прав і законних інтересів особи.

Судова діяльність характеризується певною послідовністю, стадійністю. Судовий процес складається зі стадій, що змінюють одна одну. На кожній стадії виносяться процесуальні рішення. Стадійність процесу полягає у повній відповідності з науковою організацією праці (НОП). Стадії процесу обмежені часовими інтервалами, розташовуються у логічній послідовності, дозволяють успішно здійснювати судову діяльність.

Функція суду полягає в тому, щоб розв'язати конфлікт, відновити справедливість. Судді при здійсненні правосуддя незалежні та

підкоряються тільки законові. Це означає дотримання законодавчих розпоряджень, здійснення діяльності відповідно до процедури, встановленої чинним законодавством. Судовий процес передбачає виникнення процесуальних правовідносин.

Психологія стосунків учасників судового розгляду передбачає поділ процесуальних функцій, змагальність сторін. Змагальний процес будується на засадах процесуальної рівності сторін. При цьому обвинувач несе «тягар доказування» винуватості обвинуваченого. Активна діяльність суду полягає у забезпеченні рівних прав сторін (обвинувачення і захисту). В змагальному процесі можна говорити про психологічні особливості діяльності обвинувача, захисту, суду.

Функція підтримання державного обвинувачення у суді покладається на органи прокуратури. Прокурор, підтримуючи перед судом державне обвинувачення, подає докази, бере участь в їхньому дослідженні (ст. 264 КПК України), повинен сприяти встановленню об'єктивної істини по кримінальній справі.

У змагальному процесі важливе значення надається обвинувальній промові прокурора¹. Необхідно, щоб його доводи були не лише цікаві, а й втілені в красиву форму і передавалися б слухачам у певній послідовності; інакше промова справить враження окремих уривків, що заступають і затіняють один одного. Щоб усунути ці недоліки, оратор зобов'язаний попрацювати над планом, тому що все вчення про красу і ясність мови зводиться до вміння побудувати план, розподіливши в ньому вигідним чином усі докази й усі свої висновки².

Промова обвинувача повинна мати наступальний характер, справляти психологічний вплив і відповідати соціальним очікуванням. Про-

¹ Не можна забувати, що прокурор — це обвинувач з притаманною йому психологією. Мальовничу психологічну характеристику прокурора наводить Віктор Гюго: «Не можна спокійно говорити про те, що таке королівський прокурор з кримінальних справ. Це людина, яка заробляє собі на життя тим, що відправляє інших людей на смерть. Це штатний постачальник ешафота. І водночас це пан, який претендує на освіту і літературний стиль, а головне, на ораторське красномовство, який прагне справити враження і потішити своє жалюгідне самолюбство там, де для інших вирішується питання життя; у нього свої класичні зразки, свої недосягненні ідеали, для нього Бєлар і Маржанші те саме, що для іншого поета Расин або Буало. Він схиляє судові дебати в бік гільйотини, саме така його роль, його посада. Обвинувальна промова для нього — літературна вправа, він розцвічує її метафорами, прикрашає цитатами, турбуючись про те, щоб причарувати публіку, а головне дам. У нього в запасі є набір непристойностей, які сприймаються недосвідченими провінціалами як новина, він хизується вишуканими прийомами, манірністю і кривлянням» (Гюго В. Вказ. праця. — С. 71–72).

² Див.: Левенстим А. Речь государственного обвинителя в уголовном суде (Извлечения) // Судебное красноречие русских юристов прошлого. — С. 157.

курор має переконати суд у правильності пропонованої ним моделі події злочину й особах, що вчинили його. Промова повинна містити раціональне й емоційне. Судова трибуна — засіб виховання громадян. Виховний вплив адресується не лише підсудному, а й іншим особам.

Природа захисної діяльності є певним чином дослідженою. Деякі спроби у вивченні тактики захисту в кримінальному судочинстві були зроблені Т. Варфоломеевою¹. Тактика захисту передбачає обрання оптимальної позиції (лінії поведінки) захисника, доцільних прийомів її реалізації під час судових та інших дій. І. Фойницький зазначав, що захист є відповіддю на обвинувачення і становить сукупність прав і заходів, спрямованих на захист невинуватості підсудного та його прав і інтересів перед кримінальним судом². За образним висловлюванням Р. Белкіна, захисники — «санітари» кримінального судочинства. Їхню роль неможливо переоцінити. Саме від них законодавець чекає своєчасного запобігання судовим помилкам, коли до відповідальності притягується невинуватий, коли покарання не відповідає ступеню суспільної небезпеки вчиненого, коли слідчий і суд ігнорують обставини, які виключають можливість кримінального переслідування чи пом'якшують покарання³.

Захисник повинен організувати захист так, як вважає за доцільне, використовуючи різні тактико-психологічні прийоми. При цьому він має діяти у межах закону, не допускати порушень норм адвокатської етики. Захисник може використовувати «слабкі місця» обвинувачення. Однак неприпустимим є «свавілля захисту» недобросовісних адвокатів, які використовують протиправні й аморальні засоби. «Захистити клієнта будь-якими засобами» не можна підносити до рангу принципів діяльності адвоката.

Л. Владимиров писав, що кримінальний захисник повинен бути *vir bonus et aequus*⁴, озброєний знанням і глибокою чесністю, поміркований у висновках, безкорисливий у матеріальному відношенні, незалежний у судженнях, стійкий у своїй солідарності з товаришами. Він повинен бути лише правозаступником обвинуваченого, а не його повіреним⁵. Запропоновані Л. Владимировим прийоми захисту є актуальними й дотепер: 1) демонстрація доказів

¹ Див.: Варфоломеева Т. В. Криминалистика и профессиональная деятельность защитника. — К., 1987.

² Див.: Фойницький І. Я. Вказ. праця. — Т. 2. — С. 59.

³ Див.: Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. — М., 2001. — С. 201.

⁴ Муж добрий і справедливий (лат.).

⁵ Див.: Владимиров Л. Е. Вказ. праця. — С. 58.

(демонстраційний спосіб надання і розроблення доказів має незмінно супроводжуватися захистом, що має докази; захисту ж, що не має жодних доказів, залишається шукати порятунку поза сферою доказів, у сфері моральності чи права взагалі); 2) вагомий доказ (не нападайте на супротивника, якщо у вас немає у руці сильного знаряддя; неспроможні витівки проти обвинувачення підривають довіру до захисту; краще мовчати, ніж виявляти сердце безсилля); 3) найбільш зручний порядок надання доказів захистом¹.

Важливе значення має промова адвоката у суді. Цицерон говорив: «*Erit eloquens, qui in foro causisque civilibus ita dicet, ut probat, ut delectet, ut flectat. Probare necessitatis est, delectare suavitudinis, flectere victoriae*»². За рецептом риторики давніх промова адвоката поділялася на шість частин: 1) вступ (*exordium*); 2) розповідь (*narratio*); 3) визначення предмета промови (*propositio et divisio*); 4) доведення (*confirmatio*); 5) спростування (*refutatio*); 6) висновок (*conclusio sive peroratio*). Щось подібне ми знаходимо й у сучасних джерелах: 1) вступ; 2) аналіз фактичних обставин справи; 3) аналіз особистісних особливостей; 4) аналіз мотивів учинення діяння підзахисним; 5) висновок (М. Єнікеєв). На нашу думку, ще Л. Владимиров справедливо зазначав, що поділ промови на частини, як він викладається у давніх, на даний час втратив своє значення, тому що промови виголошуються після судового слідства, на якому все злочинне діяння проходить перед судом у живій, драматичній формі³. Виокремлення певних частин у промові є надто умовним, ситуаційно визначеним наперед, залежним від конкретних обставин справи.

Ухвалення рішень судом має ґрунтуватися на внутрішньому переконанні. Зокрема, у кримінально-процесуальному законодавстві встановлено, що суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, котре ґрунтується на всебічному, повному і об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом (ст. 323 КПК України). Таке переконання являє собою усвідомлену потребу особи, використання нею власних думок, поглядів і знань. При ухваленні рішень на основі внутрішнього переконання не допускається ніяких сумнівів. Існує правило, згідно з яким сумніви тлумачаться на користь обвинуваченого (підсудного).

¹ Див.: Владимиров Л. Е. Вказ. праця. — С. 67–70.

² Кожний, хто хоче бути промовистим у цивільній справі, має бути і доказовим, і приємним, і захопленим. Доказовість — необхідна, приємність порядже задоволення, захопленість приводить до перемоги (лат.).

³ Див.: Владимиров Л. Е. Вказ. праця. — С. 81–82.

Внутрішнє переконання пов'язане з правосвідомістю судді. Правосвідомість розглядається як форма суспільної свідомості, що поєднує систему поглядів, ідей, уявлень, теорій, а також почуттів, емоцій і переживань, що характеризують ставлення людей і соціальних груп (у тому числі і через фактичну поведінку) до діючої і бажаної правової системи. У структурі правосвідомості виділяються сторони: світоглядна або інтелектуальна (погляди, ідеї, теорії); психологічна (почуття, емоції, переживання); поведінкова (правомірна поведінка, правова активність, правопорушення тощо, які характеризують фактичну реакцію людини на функціонування елементів правової системи)¹. Суддя є представником конкретного суспільства на певному етапі його розвитку. Правосвідомість судді багато в чому визначається устоями самого суспільства, умовами життя людей, традиціями. Саме з цим пов'язана заборона щодо можливої належності суддів до політичних партій і профспілок. Специфіка правосвідомості суддів полягає в такому: 1) їхня правосвідомість характеризується цілеспрямованістю, прагненням установити об'єктивну істину; 2) пов'язана з усвідомленням права й обов'язку ухвалювати та обґрунтовувати рішення у справі; 3) ґрунтується на впевненості у своїй незалежності і самостійності; 4) виходить з необхідності брати на себе всю повноту відповідальності за законність, обґрунтованість і справедливість кожного з рішень, що складають вирок, і усього вироку в цілому².

При ухваленні рішення суддею повинні бути виключені сторонні, сугестивні впливи. Тому суддям законодавчо забороняється вступати в будь-які стосунки на даній стадії. Так, вирок постановляється в окремому приміщенні — нарадчій кімнаті. Існує таємниця наради суддів. Під час наради і постановлення вироку в нарадчій кімнаті можуть бути лише судді, які входять до складу суду в даній справі. Присутність у нарадчій кімнаті запасних суддів або секретаря судового засідання та інших осіб не допускається (ст. 322 КПК України).

Існують певні психологічні особливості при ухваленні рішень складом суду під час колегіального обговорення. Тут необхідно пам'ятати про такі психологічні явища, як конформізм і сугестія. У будь-якому випадку судді піддаються груповій поведінці, впливу лідера. Тому необхідні процесуальні гарантії при ухваленні рішень. Кримінально-процесуальний закон містить перелік питань, що вирішуються судом при постановленні вироку (ст. 324 КПК Ук-

¹ Див.: *Надь Л.* Приговор в уголовном процессе / Под ред. В. М. Савицкого. — М., 1982. — С. 119—120.

² Див.: *Левенстим А.* Вказ. праця. — С. 9.

раїни). При цьому головуючий повинен ставити кожне питання в такій формі, щоб на нього можна було дати тільки позитивну або негативну відповідь. При вирішенні кожного окремого питання ніхто з суддів не має права утримуватися від голосування. Головуючий голосує останнім. Усі питання вирішуються простою більшістю голосів (ст. 325 КПК України). Йдеться про формування власної думки суддів й усунення будь-яких сторонніх впливів.

Кожен член суддівської колегії може мати свою позицію, висловити особливу думку. Так, суддя, який залишився в меншості, має право викласти свою особливу думку, яка приєднується до справи, але оголошенню не підлягає (ст. 339 КПК України). Особлива думка являє собою позицію судді або народного засідателя (викладену письмово), не згодного з рішенням чи вироком суду. Така думка може бути по справі в цілому чи з окремих питань, що вирішуються судом при винесенні рішення, вироку, ухвали.

У психологічному аспекті важливе значення мають зовнішні умови, в яких здійснюється правосуддя. До таких умов може бути віднесене приміщення, в якому відправляється правосуддя, зал судового засідання, меблі, що знаходяться в залі, тощо. Винесення рішень суддею від імені держави передбачає наявність у залі засідання державної символіки (герба, прапора), а сам суддя повинен бути вбраний у мантию. Ці зовнішні умови сприяють виробленню поваги до суду, впливають позитивно на психіку осіб, що потрапили в орбіту судочинства.

Надійшла до редколегії 20.09.04

В. Журавель, професор НЮА України,
завідувач сектору ІВПЗ АПрН України,
В. Білоус, асистент НЮА України,
молодший науковий співробітник
ІВПЗ АПрН України

Фіктивні підприємства у механізмі легалізації «брудних» коштів

Гасло «Нам потрібна легальність», проголошене економічними злочинцями на початку минулого століття, якнайкраще демонструє прагнення сучасної організованої злочинності будь-якими спо-